

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Illegality of Seizing the Property and Spoils of *Ahl al-Bağy*
in Islamic Jurisprudence: Evidence from Imam Ali's Conduct
and Shia-Sunni Schools

Author: Asghar Qaedan

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2026.249539.3941>

مبانی فقهی حرمت تصرف اموال و غنائم اهل البغی در سیره امام علی (ع)

و اندیشه فقه‌های فریقین

نویسنده: اصغر قاعدان

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2026.249539.3941>

Copyright 2026 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original published work is properly cited. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, peer reviewers, and editors are expected to closely observe and uphold.

Illegality of Seizing the Property and Spoils of *Ahl al-Bağy* in Islamic Jurisprudence: Evidence from Imam Ali's Conduct and Shia-Sunni Schools

Asghar Qaedan • Associate Professor, Department of History and Civilization of Islamic
Nations, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran.
qaedan@ut.ac.ir

Abstract

Context & Objective: The legal status of the property and spoils associated with *Ahl al-Bağy* (armed rebels against an Islamic Ruler) constitutes a critical subject in Islamic jurisprudence (*Fiqh*). The primary scriptural source, the Quran, dedicates only a single verse to the treatment of such groups, mandating mediation between warring factions of believers and authorizing armed conflict solely against the transgressing party until they submit to divine command. However, this foundational text provides no explicit guidelines regarding the mechanics of the conflict or the subsequent disposition of wartime spoils. Furthermore, the Prophetic tradition lacks direct precedent, as the Prophet Muhammad (PBUH) engaged exclusively in conflicts against polytheists and disbelievers, whose property was subject to entirely different confiscation rules. Consequently, Islamic jurists formulate the legal framework for internal armed rebellion exclusively upon the established conduct and military precedent of Imam Ali (PBUH), who commanded the forces of the legitimate government during the internal conflicts of *Jamal*, *Siffin*, and *Nahrawan*. The purpose of this research is to comprehensively investigate the jurisprudential rulings governing the property of armed rebels and to determine the legality of appropriating their assets as wartime spoils. The primary research question examines the exact legal status of rebel property during and after conflict, analyzing the foundational principles of engagement derived from historical precedent to determine what distinct rulings govern the confiscation, preservation, or return of such wealth.

Method & Approach: The investigation employs a historical method combined with an analytical approach to examine the legal frameworks established by classical Islamic scholars. The research relies strictly on the foundational jurisprudential sources and texts from both major Islamic legal schools, encompassing Shiite and Sunni traditions. To execute this comparative analysis, the study systematically reviews classical literature specifically categorized

under chapters concerning the conduct of war and the localized chapters dedicated to armed rebellion in early jurisprudential treatises.

Findings: There is a definitive consensus among the jurists of both schools regarding the absolute prohibition of seizing the personal property and spoils of armed rebels, though extensive divergence exists concerning specific applications and sub-rulings. All jurists derived their rulings from the precedent that treated rebels not as infidels, but as Muslims whose broader property rights remain protected. Confiscation is strictly limited to the weapons, armor, and mounts actively utilized within the military camp and battlefield. The appropriation of private property situated outside the military encampment, including residential assets and real estate, is unequivocally prohibited both during and after the cessation of hostilities. Assets left in the rebel camps, aside from active military equipment, cannot be distributed as spoils and are legally classified as inheritance that must be returned to the survivors of the deceased combatants. Furthermore, the enslavement of women and children or the sale of rebel captives is strictly forbidden by universal juristic consensus (*Ijma'*). Rulings differ based on the organizational structure of the rebel forces. For rebels possessing a backing force or base (*Dī Fi 'ah*), confiscated military equipment is permanently retained as public spoils. Conversely, for rebel groups lacking a supporting base, seized weapons must ultimately be returned to the owners once the conflict concludes and the threat is neutralized. The forces of the legitimate Islamic government are explicitly prohibited from consuming the agricultural produce or destroying the property of the rebels without dire military necessity. If the government forces unlawfully destroy or consume rebel property outside the parameters of active combat, they are legally liable and mandated to pay compensation. If rebels repent and cease hostilities, their protected status is fully reaffirmed, provided they return any property they usurped from the government or citizens.

Conclusion: The jurisprudential frameworks governing internal armed conflict mandate a profound degree of restraint and adherence to property rights, fundamentally distinguishing the treatment of armed rebels from that of foreign belligerents. Despite their armed insurrection against a legitimate Islamic ruler, the rebels retain their legal status as Muslims, ensuring their lives and assets remain legally inviolable outside the immediate theater of war. The stringent limitations placed on the confiscation of property, restricted solely to active military equipment within the battlefield, underscore a legal doctrine prioritizing the preservation of human dignity and financial restitution. The obligation to return non-military assets as inheritance to rebel families, coupled with the strict liability imposed on government forces for unwarranted property destruction, demonstrates a remarkable commitment to justice and equity. Ultimately, the legal implications confirm that the primary objective of engaging armed rebels is strictly reformatory and defensive, aiming to restore civic obedience rather than to penalize dissenters through economic deprivation, expropriation, or enslavement.

Keywords: *Bağy*, Armed Action, Islamic State, Comparative Jurisprudence.

مبانی فقهی حرمت تصرف اموال و غنائم اهل البغی در سیره امام علی (ع) و اندیشه فقهای فریقین

اصغر قائدان • دانشیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

qaedan@ut.ac.ir

چکیده

یکی از مباحث مهم فقهی در خصوص اهل البغی، حکم اموال و غنائم آنان است. چنانکه می‌دانیم، در قرآن کریم تنها یک آیه به اهل البغی اختصاص دارد که خداوند صرفاً در آن به چگونگی برخورد با آنان در دو مرحله فرمان داده است؛ نخست، اصلاح بین دو گروه مومنی که با یکدیگر در حال جنگ هستند، و سپس جنگ با گروهی که به صلح تن نداده و تجاوز پیشه کرده؛ اما در خصوص کیفیت و چگونگی این درگیری و نیز غنائم مترتب بر آن سخنی به میان نیامده است. به علاوه، از سنت نبوی (ص) نیز با توجه به این که آن حضرت تنها با کفار و مشرکان در جنگ بودند، مستنداتی در این خصوص موجود نیست. لذا اتکای فقیهان در موضع پیش گفته، صرفاً سیره امیرالمومنین علی (ع) است؛ زیرا ایشان نخستین شخصی هستند که با اهل البغی وارد کارزار شده و می‌توان احکام و مبانی رفتار با این گروه، از جمله احکام ناظر بر اموال و غنائم آنان را از سیره ایشان روشن ساخت. در پژوهش حاضر بر آنیم تا با استناد به این سیره و اتکا بر آراء فقهی فریقین، به بررسی احکام مربوط به اموال اهل البغی بپردازیم و با روش تاریخی و رویکرد تحلیلی بدین سوال پاسخ دهیم که حکم اموال اهل البغی چیست و آیا می‌توان آن را به غنیمت گرفت؟ نتایج تحقیق حاکی است که به طور کلی در میان فقهای امامیه و عامه بر حرمت تصرف اموال و غنائم اهل البغی اتفاق نظر وجود دارد، مع هذا در جزئیات و مصادیق آن اختلاف نظر گسترده دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: بغی، اقدام مسلحانه، حکومت اسلامی، فقه مقارن.

مقدمه

چنان‌که می‌دانیم در جنگ‌های عصر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله)، چون جنگ بین اسلام و کفر و سپس در فتوحات با اهل ذمه بود، تصرف غنیمت و اموال آنان مشروع تلقی می‌شد، اما پس از رحلت آن حضرت و خلافت امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام)، شاهد سه جنگ داخلی بین مسلمانان بودیم. از آنجاکه در عرف جنگ‌های گذشته، گرفتن غنیمت امری مشروع برای گروه غالب بود، لذا پیروان امام علی (علیه‌السلام) درصدد تصرف اموال و غنائم اهل‌البغی برآمدند که با ممانعت جدی آن حضرت روبه‌رو شدند و به‌رغم اعتراض یارانشان، تصرف غنیمت از مسلمانان را جایز ندانستند حتی اگر آنان جزو باغیان و ستمکاران و مشمول آیه بغی^۱ باشند (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص. ۱۶۷). بر اساس نظر آن حضرت، اینان همچنان در زمره مسلمانان محسوب می‌شوند و اموال آنان بر سایر مسلمانان حرام است مگر آنکه این اموال از طریق غارت و چپاول به دست آنان رسیده باشد که در این صورت می‌فرمود «آنچه از مال، سلاح، کالا، چهارپا، بنده، کنیز و هر کم‌ویشی که باغیان چپاول کرده‌اند، فیه است و پس از جدا کردن خمس آن، تقسیم می‌شود؛ همان‌گونه که با غنائم به‌دست‌آمده از مشرکان عمل می‌شود» (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص. ۱۶۷؛ احمدی میانجی، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۴). براین‌اساس، آن حضرت اجازه نمی‌داد کسی سایر کالاها و اموال را که در چادرهای اهل‌البغی بود، تصرف کند و آن‌ها را با این سخن به صاحبانشان بازمی‌گردانید که «آنچه در دارالشربک به دست می‌آید بر شما حلال و آنچه در دارالاسلام است، بر شما حرام است» (صدوق، بی‌تا، ج ۲، ص. ۶۰۳) و نیز پس از ورود به بصره فرمود «... وارد خانه‌ای جز به اجازه آنان نشوید و چیزی از اموال آنان را جز آنچه در اردوگاهشان یافته‌اید، تصرف نکنید و به زنی آزار نرسانید حتی اگر دشنامتان دادند...» (مسکویه، ۱۳۶۶، ج ۱، ص. ۳۳۹). سپس به مسجد جامع بصره رفت و در حیاط مسجد، دستور داد اموال اصحاب جمل را گرد آورند و فرمود به مردم بصره اطلاع بدهید هرکس اموال خود را می‌شناسد، برای گرفتن آن به مسجد بیاید (ابن طقطقی، ۱۳۵۰، ص. ۱۲۰).

پیشینه پژوهش: در مورد بغاة و احکام مربوط به اهل‌البغی مقالات و پژوهش‌هایی در دست

۱. «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغْت إِحْدَى هُمَا عَلَى الْآخَرَى فَمَنْ قَتَلُوا أَلَّتِي تَبَغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنَّ فَاتٍ فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (حجرات، آیه ۹).

است که عمدتاً به مفهوم این واژه یا به‌طور کلی، به چگونگی برخورد با اهل‌البغی و نیز مباحث مربوط به جرم‌شناسی و مبانی حقوقی بغی در عصر حاضر و مجازات آن پرداخته‌اند، اما در مورد نحوه برخورد با اموال اهل‌البغی و احکام آن، پژوهشی مستقل در دست نیست و در پژوهش‌های زیر نیز به مسائل مرتبط با اموال باغیان چندان توجهی نشده است از جمله عبداللّهی در مقاله خود با عنوان «نحوه برخورد با باغیان در فقه امامیه و عامه (و تطبیق با قانون مجازات اسلامی)» که با همکاری نویسندگان دیگری به چاپ رسیده^۱، عمدتاً به نوع برخورد حکومت با شورشیان و اهل‌البغی و تطبیق آن با قوانین عصر حاضر در جمهوری اسلامی ایران پرداخته است. همچنین، حق‌پرست در مقاله «باغیان و چگونگی برخورد حکومت اسلامی با آنان»^۲، تقریباً مانند مقاله پیشین، به کیفیت برخورد با شورشیان در عصر حاضر پرداخته و چندان به جنبه‌های تاریخی توجه نداشته است. آقابابایی به همین‌گونه در مقاله «دکترین مقابله با بغی در اسلام و نحوه انعکاس آن در قانون مجازات اسلامی»^۳ این قانون را با تمرکز بر سال‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۲، بر اساس قوانین و احکام مربوط به اهل‌البغی مورد تحلیل قرار داده است. عظیم‌زاده اردبیلی، در مقاله «معناشناسی بغی و براندازی در قرآن کریم و نظام حقوقی اسلام»^۴، به مفاهیم لغوی و اصطلاحی بغی نظر داشته و قربانی‌ده‌برزویی نیز موضوع بغی را از منظر فقهای حنفی، شافعی و امامیه^۵ بررسی کرده است. مقاله «درآمدی بر مسئله بغی و باغی در فقه شیعه و تطبیق آن بر جرم سیاسی» اثر قدرتی سیاهمزیگی نیز همین نگاه را در مقاله خود دنبال کرده است. علاوه بر مقالات فوق، کتاب در/سات فی ولایة الفقیه و فقه‌الدولة/الاسلامی، تألیف مرحوم حسینعلی منتظری نیز ضمن مباحث مربوط به ولایت فقیه و حکومت اسلامی و اختیارات ولی فقیه، به طرح موضوع بغاة به‌طور مفصل و با استناد به متون شیعه و اهل سنت پرداخته و البته مواردی موجز از حکم اموال اهل‌البغی را نیز بیان داشته است. همچنین، مرحوم هاشمی شاهرودی در تألیف خود با عنوان فقه اسلامی بر مذهب

۱. دیدگاه‌های حقوق قضایی، زمستان ۱۴۰۰، شماره ۹۶.

۲. مصباح، بهار ۱۳۷۲، شماره ۵.

۳. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۱۵.

۴. روش‌شناسی مطالعات دینی، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، سال ۲، شماره ۲.

۵. مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۳۱.

اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز اشاراتی گذرا به مباحث مربوط به بغاۃ در متون فقهی شیعه دارد، ولی چندان به مسائل مربوط به اموال آنان نپرداخته است. نکته‌ای که در اینجا قابل ذکر است اینکه، پژوهش حاضر صرفاً به احکام مربوط به اموال باغیان از خلال سیره امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) و نیز از منظر متون فقهی و فقه‌های شیعه و اهل سنت می‌پردازد.

روش، مسئله و نتایج پژوهش: در پژوهش حاضر با استناد به منابع فقهی فریقین و بر اساس روش تاریخی و تحلیلی در پی پاسخ به این مسئله هستیم که فقه‌های اسلامی در خصوص تصرف اموال اهل‌البغی با تکیه بر سیره امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) چه نگاهی دارند و چه تفاوت معناداری در احکام آنان دیده می‌شود. با توجه به اهمیت بحث اموال بغاۃ که در تحقیقات جدید چندان بدان توجهی نشده است، اما فقه‌های امامیه، زیدیه و نیز مذاهب اربعه اهل سنت ضمن بیان احکام بغاۃ، اشاراتی نیز به موضوع اموال و غنائم ایشان داشته‌اند، کوشیده‌ایم با استناد به متون تخصصی «السير» و نیز «ابواب اهل‌البغی» در نگارش‌های کهن فقهی، به تبیین وجوه تشابه و تفاوت نظرات آنان در این حوزه بپردازیم. فرضیه پژوهش این است که فقه‌های اسلامی در کلیات احکام اموال اهل‌البغی اجماع نظر دارند، اما در برخی جزئیات، تفاوت اندکی در آرای آنان دیده می‌شود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد اولاً، همه فقه‌های فریقین از جمله فقه‌های مذاهب اربعه اهل سنت با استناد به سیره امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام)، به وضع احکام مربوط به اموال بغاۃ پرداخته‌اند. ثانیاً، تصرف اموال آنان را جز در میدان جنگ و جز سلاح و چهارپایانشان جایز ندانسته و به حرمت مطلق تصرف اموالشان در خارج از اردوگاه، چه قبل و چه بعد از جنگ و حتی اموالی که بعد از تقسیم به خانه‌هایشان برده‌اند، حکم داده‌اند. ثالثاً، بر اساس گفته امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، اموالی غیر از سلاح و تجهیزات نظامی آنان که برای بازماندگان‌شان به ارث گذاشته می‌شود، باید به خانواده‌هایشان بازگردانیده شود، به این امر عنایت داشته‌اند. رابعاً، بر آن‌اند چنانچه اهل‌العدل خسارتی به اموال تصرف‌شده اهل‌البغی در خارج از اردوگاه و میدان جنگ، وارد یا آن را تلف یا مستهلک کرده باشند، ضامن‌اند و باید خسارت آن را پرداخت کنند. این امر نشان از نهایت اعمال انصاف و عدالت در حق دشمنانی دارد که به ستم بر امام مشروع خویش تیغ برکشیدند که نمونه‌ای از این رفتار والای انسانی، تاکنون هرگز در میان هیچ‌یک از امیران و فرمانروایان جهان دیده نشده است.

۱. مفهوم بغی و مصداق باغی از منظر فریقین

واژه بغی در قرآن کریم به معنی تعدی و ستم آمده و باغی به معنای ستمگر، نافرمان و متجاوز تعریف شده است (حجرات، آیه ۹). در متون لغت نیز این واژه به معنای تعدی و تجاوز، برگشتن از حق، کبر ورزیدن، فساد، ظلم و ستم و دروغ‌گویی آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص. ۹۳۳؛ طریحی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۵۶) و علامه حلی بغی را «مجاوزه‌الحد» دانسته (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۳۹۱) و نیز باغی کسی است که در طلب گمراهی است (ازهری، ۲۰۰۱م، ج ۸، ص. ۱۸۱). بر اساس نظر فقهای شیعه ازجمله علامه حلی و شهید ثانی، مصداق باغی هرکسی است که علیه امام معصوم خروج کند (شهید ثانی، ۱۳۸۶ق، ج ۷، ص. ۳۲۷؛ حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص. ۵۲۱) و نه هر حاکم و امامی، اما برخی دیگر از فقهای شیعه به جای امام معصوم و منصوص، صفت عادل را به کار برده‌اند (نجفی، ۱۳۷۱ق، ج ۲۱، ص. ۳۲۲) و نیز گفته‌اند «باغی کسی است که علیه امام عادل خروج [کند] و عصیان بورزد و بیعتش را بشکند» (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص. ۵۳۹ و ۵۵۵). ابن ادریس همین عبارت را در حکم باغی دارد و علاوه بر خروج و پیمان‌شکنی، مخالفت‌کننده با حکم او و امتناع از ادای واجب را هم در عداد باغی قلمداد می‌کند (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص. ۷۲؛ حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۳۹۱؛ مجلسی، ۱۳۷۴، ج ۶۲، ص. ۱۵۸). فقهای اهل سنت البته خروج علیه امام را با عنوان امام حقی که مردم با او بیعت کرده‌اند، بدون صفت عادل یا منصوص، بغی دانسته و البته برخی از آنان نیز صرفاً خوارج را مصداق اهل البغی شمرده‌اند (قاری الهروی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص. ۳۰۹؛ عینی الحنفی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۲۹۹). ماتریدی در تفسیر آیه «... وَیَبْغُونَهَا عِوَجًا...» (هود، آیه ۱۹) می‌گوید منظور، باغیان در دین خدا به ستم و جور هستند و برخی گفته‌اند به معنی میل از دین الهی به دین خودشان است و هر راهی جز راه خداوند راه کج و بغی است. وقتی گفته می‌شود یبغون غیر سبیل الله یعنی از راه خدا به غیر آن رفته‌اند (ماتریدی، ۱۴۲۶ق، ج ۶، ص. ۱۱۳).

۲. اهل البغی در کتب فریقین

فقهای اسلامی از دیرباز ضمن پرداختن به احکام دارالحرب و نیز السیر (رفتار در دارالحرب)، به احکام اهل البغی در مواجهه با اهل العدل نیز توجه ویژه‌ای میدول داشته‌اند. در میان فقهای شیعه، زیدیه بیشترین آرا را در مورد اهل البغی دارند. در این میان، نخستین کسی که از اهل بیت در مورد

احکام اهل البغی اثری تدوین کرده، زیدبن علی فرزند امام سجاد (علیه السلام) است. او در/المسند خویش که مجموعه‌ای از روایات و احادیث مسند را فراهم ساخته، به تبیین احکام اهل قبله پرداخته است (زیدبن علی، بی تا، ص. ۳۵۸). پس از او باید به محمد نفس زکیه، نواده امام حسن (علیه السلام) اشاره کرد که کتابی با عنوان *السیر* دارد. او حجم قابل توجهی از آرای خود را به احکام اهل البغی و اموال آنان اختصاص داده است، اما در کنار این آثار تخصصی، فقهای شیعه مانند شیخ طوسی، علامه حلی و دیگران نیز در کتب فقهی خود ابوابی را به اهل البغی اختصاص داده‌اند (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۱۰۳). به موازات آن و شاید هم در سطحی گسترده‌تر، فقهای اهل سنت به احکام دارالحرب و در کنار آن نیز به احکام اهل البغی عنایت ویژه‌ای مبذول داشته و آثاری بر جا گذاشته‌اند. از نخستین آنان باید به ابوحنیفه اشاره کرد که محمدبن حسن شیبانی، شاگرد او، آرای استاد خود را نقل کرده و نظرات خود را نیز به آن افزوده است. او با تدوین کتاب *السیر الکبیر* بخش قابل توجهی از مباحث آن را به اهل البغی و خوارج اختصاص داده و در ضمن آن، به احکام مربوط به اموال باغیان نیز توجه داشته است. همچنین، باید از اوزاعی با تدوین کتاب *السیر* و نیز قاضی ابویوسف، شاگرد دیگر ابوحنیفه، با تدوین کتاب *الخارج* و نیز *الرد علی سیر* اوزاعی و نیز ابی اسحاق فزاری و کتاب *السیر* او یاد کرد. ماوردی نیز اثر مستقلی با عنوان *الحاوی الکبیر* دارد که باب قتال اهل البغی آن به صورت مستقل به چاپ رسیده است.

۳. حرمت تصرف اموال اهل البغی بر اساس سیره امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)

چنان‌که اشاره شد، فقهای شیعه و اهل سنت، آرا و نظرات خود را در این خصوص مستند به سیره امام علی (علیه السلام) ساخته‌اند؛ زیرا سرچشمه این احکام مبتنی بر عملکرد و رفتار ایشان بوده است. ابوحنیفه از فقهای بزرگ اهل سنت اشاره دارد «ما احکام اهل البغی را جز به عمل علی (رضی الله عنه) نمی‌شناسیم» (سیوری، ۱۳۸۰، ج ۱، ص. ۳۸۶) و نیز ابوبکر مرغینانی از دیگر علمای حنفی بر این عقیده است که «احکام اهل البغی از عملکرد علی (رضی الله عنه) گرفته شده است» (مرغینانی، بی تا، ج ۱، ص. ۳۵۴). همین‌طور ابوبکر کاسانی نیز بر همین نظر است و اینکه حضرت مانند اهل الحرب با آنان رفتار نکرد (کاسانی، ۲۰۰۳م، ج ۷، ص. ۱۳۲). از گفته امام علی (علیه السلام) برمی‌آید که ایشان از طرف خداوند، مأمور به جنگ با اهل البغی

شدند^۱ و آنچه از سیره ایشان در سه جنگ جمل، صفین و نهروان برداشت می‌شود، اینکه جز سلاح و چهارپایان اهل البغی که برای جنگ استفاده شده است، نمی‌توان چیزی به غنیمت گرفت، اما اگر آنان از اهل‌العدل و حاکمیت عادلانه اموالی را غارت کرده یا به غنیمت گرفته باشند، چنانچه به آن اموال دسترسی پیدا شود، مصادره و به بیت‌المال بازگردانده می‌شود. ایشان آنچه از سلاح و چهارپا در اردوگاه‌های اهل البغی وجود داشت، به غنیمت می‌گرفت، ولی اجازه نمی‌داد کسی سایر کالاها و اموال را که در چادرهای آنان بود، تصرف کند و آن‌ها را به صاحبان یا وراثشان بازمی‌گردانید؛ زیرا گرفتن غنیمت غیرجنگی را از مسلمان حتی اگر جزو باغیان باشد، جایز نمی‌دانست (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص. ۱۶۷). همچنین، شیخ در تألیف دیگرش می‌گوید امام می‌تواند اموالی را که در لشکرگاه آنان است، گردآوری و بین جنگجویان تقسیم کند، ولی آنچه در لشکرگاه وجود ندارد، راهی به‌منظور تصرف آن‌ها برای امام نیست (طوسی، بی‌تا، ص. ۲۹۷). آن حضرت به‌صراحت احکام برخورد با اهل‌البغی را در این عبارت در روز جمل بیان کردند که «فراری و مجروح کشته نمی‌شود و پرده‌ای دریده و مالی گرفته نمی‌شود» (طبری، ۱۸۷۹م، ج ۳، ص. ۵۴۵؛ مسکویه، ۱۳۶۶، ج ۱، ص. ۵۰۹). همچنین، عبدالله بن عمر از رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) نقل کرده است که به علی (علیه‌السلام) فرمود «لا یجهز علی جریحها و لا یقتل اسیرها و لا یطلب هاربها و لا یقسم فیئها» (هیثمی، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص. ۳۵۹) و به روایتی دیگر «اهل‌البغی إذا فاءوا لم یتبع مدبرهم و لم یقتل اسیرهم و لم یجز علی جریحهم و لم یستمع بشیء من اموالهم» (بیهقی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۲، ص. ۲۱۵). ایشان پس از اتمام جنگ جمل، آنچه را در اردوگاه آنان بود، جمع کرد، اسلحه و چهارپایانی را که در جنگ استفاده شده بود، میان جنگجویان تقسیم کرد و سایر کالاها و اموال را اجازه تقسیم نفرمود (مفید، بی‌تا، ص. ۲۴۲). ایشان همچنین، در جنگ صفین به همین‌گونه عمل کرد و توصیه کرد زخمی‌هایشان را نکشند و کشتگان را برهنه نسازند. هرکسی سلاحش را زمین بگذارد، در امان است. کسانی را که به قرارگاه معاویه گریخته و پشت به میدان کرده‌اند، تعقیب نکنند. همچنین، اسیرانشان را آزاد کرد مگر آن کسی که از یارانش را کشته باشد

۱. «الا و قد امرنی الله بقتال اهل البغی و النکت و الفساد فی الارض؛ فاما الناکتون فقد قاتلت و اما القاسطون فقد جاهدت و اما المارقة فقد دوخت» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲).

(منقری، ۱۳۷۵، ص. ۷۱۹؛ ابن عبدربه، ۱۴۱۱ق، ج ۴۷، ص. ۳۱۰).

زیدبن علی (علیه السلام) از جدش امام علی (علیه السلام) روایت کرده که آن حضرت متعرض آنچه در خانه‌های مردم بصره بود نشد مگر آنچه از خراج مسلمانان غارت شده و در میان اموال آنان بود و ایشان خمس آنچه را در سپاه بصره و نهروان به دست آمده بود، جدا و بیشتر از آن را تصرف نکرد (زیدبن علی، بی تا، صص. ۳۵۸ و ۳۶۰).

او می‌گوید اگر امام، اهل بغی را امان داد، نمی‌تواند اموالی از آنان را در صدقات و امور خیریه از جمله برای صله رحم، سیر کردن گرسنگان، پوشانیدن برهنگان و وقف کردن زمین یا بنا یا ساختن مسجدی مصرف کند یا اینکه چیزی از املاک و اموال آن‌ها را در امر مباحی به کار برد مثل هدیه دادن و بخشش به افراد توانگر و بی‌نیاز (زیدبن علی، بی تا، صص. ۳۵۸ و ۳۶۰). همچنین، محمد نفس زکیه معتقد است اموال اهل قبله به غنیمت گرفته نمی‌شود (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۳۵؛ ابن مفتاح، ۱۴۳۹ق، ج ۴، ص. ۵۵۷) و شافعی نیز همین نظر را دارد (شافعی، بی تا، ج ۴، ص. ۱۳۹).

علاوه بر این‌ها، جایز است که به اهل بغی امان داده شود، ولی جایز نیست در برابر تأمین امان آنان مالیاتی مانند اهل کتاب گرفت؛ زیرا به اهل کتاب اجازه داده می‌شود با پرداخت جزیه بر دین خود باقی بماند، اما به باغی اجازه داده نمی‌شود که با پرداخت مالیات بر بغی خود باقی بماند. باین حال، امام این اموال را توقیف می‌کند و تا زمانی که بغی آن‌ها از بین نرود، به ایشان باز نمی‌گرداند (قدوری البغدادی الحنفی، ۱۴۴۳ق، ج ۹، ص. ۱۹۲).

حال سؤال اینجاست که اگر از اهل البغی غنیمت گرفته نشود، منابع تأمین مالی سپاه و جنگجویان از کجا تأمین خواهد شد؟ با توجه به اینکه فتوحات که تنها منبع سرشار مالی به بیت‌المال بود نیز هنگام به خلافت رسیدن امام علی (علیه السلام) متوقف شده و به سبب بذل و بخشش‌های بی حساب خلیفه سوم نیز چیزی در بیت‌المال نمانده بود، در این خصوص باید اشاره کرد که آن حضرت با توجه به اهمیتی که نسبت به ضرورت وجود سپاه برای امنیت سرزمین قائل بودند، تأمین آن را تنها به «خراج» منحصر ساختند و آن را تنها منبع درآمد و هزینه حفظ سپاه می‌دانستند (کار سپاهیان جز با خراجی که خدا برای ایشان معین فرموده است، تأمین نمی‌شود تا

بدان وسیله در جهاد با دشمن خود نیرومند شوند و کار خود را بدان سامان دهند و آنان را از خراج آن اندازه باید که نیازمندی‌شان را کفایت کند).^۱

علی (علیه السلام) پس از تسلط بر بصره در نبرد جمل، بیت المال و خزانه بصره را که اهل البغی اموال دولت اهل العدل را غارت و در آنجا ذخیره کرده بودند، گشود و ششصد هزار درهمی که در آن یافت، همه را بین لشکریان تقسیم کرد که به هریک پانصد درهم رسید و فرمود اگر خداوند مرا بر مردم شام پیروز گرداند، همین مقدار به اضافه مقرری خود خواهید داشت (طبری، ۱۸۷۹م، ج ۳، ص ۵۴۵؛ نویری، بی تا، ج ۵، ص ۱۵۶).

۱.۳. میراث دانستن اموال اهل البغی برای وارثان آنان

سیره و رفتار امام علی (علیه السلام) در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان نشان‌دهنده آن است که ایشان در برابر کسانی که سلاح برکشیده و به جنگ او آمده بودند، نهایت رعایت اخلاق را نسبت به اموالشان مبذول می‌داشتند و نه تنها اجازه تصرف آن‌ها را در خارج از میدان جنگ نمی‌دادند، بلکه غیر از سلاح و چهارپا یا بنده و کنیز، آنچه را در اردوگاه آنان می‌ماند، می‌فرمود باید به عنوان امانت و میراثی برای خانواده کشتگان اهل البغی به خانه‌ها و بازماندگان ایشان منتقل شود «... لا تضربوا من اموالهم الا ما تجدونه فی عسکرهم من سلاح او کراع او عبد او امه و ما سوی ذلک فهو میراث لورثتهم علی کتاب الله» (مسعودی، ۱۳۴۶ق، ج ۲، ص ۳۶۴؛ ابن قتیبه دینوری، بی تا، ص ۱۰۷). درحقیقت، به اعتقاد ایشان، اموال باغیان، میراث ارحام و بازماندگانشان بود (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۲۳۵؛ مفید، بی تا، ص ۲۴۳). لذا کنیزان و بندگان که مانده بودند و نیز کالاها و اموالی را که در چادرهای آنان بود، به وارثان آنان در بصره بازگردانید. ایشان حتی برای زنانی از جبهه دشمن که شوهرانشان کشته شده بودند نیز سهمی قرار داد و فرمود «به زنان بصره که شوهرانشان کشته شده‌اند، بگویند عده نگه دارند. اموال کشته‌شدگان میان خانواده‌هایشان تقسیم می‌شود که میراث آن‌هاست بر همان طریق که خداوند واجب کرده است» (مفید، بی تا، ص ۲۴۲). آن حضرت همچنین، پس از جنگ نهروان به همین گونه عمل کردند (سرخسی، ۱۹۷۱م، ج ۱۰،

۱. «ثم لا قوام للجنود الا بما يخرج الله لهم من الخراج الذي يقومون به في جهاد عدوهم و يعتمدون عليه بصلحهم يكون من وراء حاجتهم» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

صص. ۱۲۶-۱۲۷؛ ابن حجر العسقلانی، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص. ۱۳۱).

البته شرایط استثنایی هم وجود دارد. به نظر محمد نفس زکیه، اگر از اهل البغی کسی در هنگام تقسیم غنائم آنان از اردوگاه خارج شود (بگریزد) و آنجا را ترک کند، دیگر مالکیتی بر اموال خود ندارد تا به میراث به خاندانش برسد؛ زیرا به سبب ترک اردوگاه از مالکیت خود (بر آن اموال) خارج شده است مگر آنکه او با آن اموال خارج شده باشد. لذا چون آن را به حالت نخستین خود (قبل از حضور در میدان جنگ) درآورده که برای یک مسلمان، گرفتن آن به عنوان غنیمت جایز نبوده است، لذا مالکیت او بر آن اموال محرز است و نمی‌توان آن‌ها را به غنیمت گرفت. همین‌طور کسی که با اموال خود به اهل البغی کمک می‌کند و سپس درحالی‌که آن اموال در اردوگاه باشد، بمیرد، بر اساس نظر محمد نفس زکیه، چیزی به وارثان او نمی‌رسد (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۵۰).

۲.۳. ممنوعیت فروش کنیزان و اسیر کردن زنان و فرزندان باغی

امام علی (علیه السلام) اسیر کردن باغیان و فروش آنان به عنوان غنیمت جنگی را جایز نمی‌دانستند؛ زیرا اعتقاد داشتند با اهل البغی نمی‌توان مثل کفار و مشرکان زمان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برخورد کرد. ایشان پس از پایان نبرد جمل، در پاسخ عمار که پرسید عقیده شما در مورد اسیر گرفتن زن و فرزند آنان چیست؟ فرمود هیچ راهی بر آن نیست و ما فقط با کسانی که با ما جنگ کرده‌اند، جنگیده‌ایم (حر عاملی، ۱۹۷۱م، ج ۱۱، ص. ۵۹) و چون مرکب و سلاح‌هایی را که در لشکرگاه آنان بود، تقسیم کرد، در پاسخ یکی دیگر از سپاهیان‌ش که گفته بود باید کنیزان، زنان و فرزندان ایشان را هم میان ما تقسیم کنی و گرنه به چه دلیل ریختن خون‌های ایشان حلال باشد، اما تصرف اموال و زنان آنان حرام؟ به گفته طبری فرمود «آنان قومی مانند شما هستند که از ما کناره گرفتند. آنان از ما و ما از آنان هستیم» (طبری، ۱۸۷۹م، ج ۳، ص. ۵۴۵) و به روایتی دیگر فرمود «آنان برادران دینی شما بودند که بر ما ستم روا داشته و به انحراف رفته‌اند. ما را شایسته نیست که چون کفار با ایشان برخورد کنیم» (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص. ۲۳۵؛ مفید، بی‌تا، ص. ۲۴۳؛ ابن قتیبه دینوری، بی‌تا، ص. ۱۰۷). اجماع علمای امامیه و بلکه اجماع مسلمانان بر این قرار گرفته که به اسارت گرفتن زنان و فرزندان و فروش کنیزان و بردگان بغاة جایز نیست (منتظری، ۱۴۱۱ق، ج ۶، ص. ۵۰۶؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲ق، ج ۲، ص. ۵۱). به گفته یکی از

فقه‌های امامیه، به اسیری گرفتن فرزندان باغی، اگرچه پس از خروج بر امام (علیه السلام) متولد شده باشند و نیز تملک همسران آنان جایز نیست (نجفی، ۱۳۷۱ق، ج ۲۱، ص. ۳۳۴). شیخ طوسی از دیگر فقه‌های امامیه معتقد است «اسیر کردن زنان و فرزندان اهل البغی چه گروه و فئه پشتیبان داشته باشند چه نداشته باشند، در هیچ حالی جایز نیست» (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص. ۲۹۷).

زیدیه هم مانند امامیه بر این نظرند که اهل العدل پس از غلبه بر آنان و دست یافتن به کنیزانشان، نمی‌توانند آنان را به عنوان غنیمت و اسیر به تصرف درآورند و آنان را بفروشند و نیز بر ایشان حلال نیست که با آنان درآمیزند؛ زیرا آنان مسلمان‌اند و شامل قاعده قرآنی «وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ» (مؤمنون، آیات ۵-۶) نمی‌شوند که نزدیکی با آنان به سبب مالکیتشان حلال باشد و چون آنان نمی‌توانند مالک کنیزان اهل البغی شوند، باید به صاحبانشان بازگردانده شوند یا به ورثه ایشان برسند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۳۴). همچنین، وقتی از نفس زکیه می‌پرسند چگونه آزاد کردن زنان آنان را که بر اهل العدل حلال نیستند، جایز می‌دانی درحالی‌که این زنان به ملکیت (اهل العدل) درنیامده‌اند، لذا آزاد کردنشان توسط آنان معنایی ندارد، اما اگر به مالکیت آنان درآیند پس آن زنان و کنیزان برایشان حلال می‌شوند، چون مالک آن‌ها شده‌اند، پاسخ می‌دهد حتی اگر آنان را تصرف کرده و به ملکیت خود درآورده باشند، حکم آنان مشابه حکم اموال یتیمان است که نمی‌توان آن را خرید یا فروخت. پس این زنان و کنیزان نیز به همین گونه هستند که نمی‌توان با ایشان نزدیکی کرد اگرچه مالک آن‌ها شده باشند و آزاد کردنشان براین اساس لازم است (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۵)، اما در مورد بردگان اهل البغی فقه‌های زیدیه معتقدند هنگامی که از آنان برده گرفته شود، می‌توان آن‌ها را فروخت (کلاری، مخطوط، ج ۴، ص. ۵۶).

بر اساس نظر فقه‌های اهل سنت نیز نمی‌توان زنان و کودکانشان را به اسارت گرفت و کنیزان آنان را فروخت؛ زیرا جنگ با باغیان صرفاً برای مقابله با آنان و بازگرداندنشان از کفر است (لهیمید، بی‌تا، ج ۵، ص. ۱۹۵). آنان بر این نظرند که «از سیره امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (رضی الله عنه) برداشت می‌شود که اجازه نداد زنان و فرزندان باغیان به اسارت درآیند و حتی در برابر اعتراض سپاهیان، آنان را از این کار نهی کرد و حتی اموال کشتگان را به بازماندگانشان بازگرداند» (عینی الحنفی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۳۰۴؛ خلیل، بی‌تا، ج ۶، ص. ۲۲۶). سرخسی در شرح کتاب

السیر شیبانی، شاگرد ابوحنیفه، نقل می‌کند وقتی در روز جمل به علی (علیه‌السلام) گفتند آنچه را خداوند از اموال و زنان و فرزندان آنان فیء ما قرار داده است، بین ما تقسیم نمی‌کنی؟ ایشان فرمود عایشه سهم چه کسی می‌شود و این سخن برای بیان خواسته اشتباه آنان بود (سرخسی، ۱۹۷۱م، ج ۱۰، صص. ۱۲۶-۱۲۷). به گفته امام‌الحرمین، اگر بر زنانشان دست یابیم، متعرض آنها برای اسارت نمی‌شویم و اگر به‌طور اتفاقی در اختیار نیروهای نظامی قرار گرفتند، آنها را آزاد می‌کنیم؛ این است مذهب صحیح» (امام‌الحرمین جوینی، ۱۴۲۸ق، ج ۱۷، ص. ۱۴۰).

۳.۳. حرمت خوردن از کشتزارهای اهل‌البغی و قطع درختان ایشان

بر اساس سیره امام‌علی (علیه‌السلام)، همان‌طور که نمی‌توان اموال اهل‌البغی را تصرف کرد، خوردن از کشتزارها و نیز دست‌اندازی به آنها نیز ممنوع است. آن حضرت در نامه‌ای به یکی از فرماندهان خود نوشتند «من از اینکه شما در مسیرتان به حریم یا مال کسی تجاوز کنید یا کشتزاری را لگدمال کنید، اظهار براءت و بی‌زاری می‌کنم مگر آن مقدار که از گرسنگی به سیری رسید یا از تنگ‌دستی نجات یابید یا اگر راه گم نموده باشید، به راه بازگردید» (منقری، بی‌تا، ص. ۸۳). در ادامه روایت آمده است «مگر درختی که به شما زیان رساند» (ابن سلامه الطحاوی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص. ۴۳۳)؛ یعنی مانع نبرد شما با دشمن باشد. امام‌علی (علیه‌السلام)، این فرمان را با استناد به سیره پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) بیان می‌کنند که به فرماندهان سرب‌ها توصیه می‌کردند «درخت نخلی را نسوزانید و درختی را که میوه داده است، قطع نکنید و حیوانی را که به او نیاز ندارید، نکشید و از آزار مؤمن پرهیزید» (سرخسی، ۱۹۷۱م، ج ۱، ص. ۴۳). به گفته یکی از فقهای اهل سنت نمی‌توان خانه‌های بغاة را به آتش کشید و درختان و نخیلات آنان را قطع کرد برخلاف مشرکان که مجاز است (الهمید، بی‌تا، ج ۵، ص. ۱۹۵)؛ البته این حکم عام نیست و استثنایی هم دارد از جمله اگر اهل‌البغی از این کشتزارها و درختان در جنگ بهره گیرند، در آن حالت می‌توان مانند رفتار رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) در قطع درختان خرمای بنی‌نضیر عمل کرد.

۴. شرایط تصرف و تقسیم اموال اهل البغی

۱.۴. جواز تصرف اموال اهل البغی ذی فئه

چنان‌که اشاره شد، فقهای اسلامی باغیان را به دو گروه ذی فئه و غیر ذی فئه تقسیم کرده و در احکامشان تفاوت قائل شده‌اند. اگرچه به اجماع آنان، تصرف و به غنیمت گرفتن اموال اهل البغی جایز نیست، در این خصوص استثنائاتی هم وجود دارد از جمله اینکه، اگر باغیان ذی فئه باشند؛ یعنی در پشت میدان جنگ دارای پشتیبان و گروه باشند و در صورتی که شکست بخورند، به آنان می‌پیوندند و دوباره تجهیز می‌شوند، حکمشان با باغیانی که چنین شرایطی ندارند، متفاوت است. علامه حلی پس از اشاره به این دو دسته، تأکید می‌کند که اموال اهل بغی را نمی‌توان غنیمت جنگی به حساب آورد مگر آنکه، از گروه ذی فئه باشند. او در این خصوص به سیره حضرت علی (علیه السلام) اشاره می‌کند که اهل بصره و خوارج را باغی غیر ذی فئه و اهل شام را باغی ذی فئه محسوب کرده‌اند که به دولت پشتیبان خود در شام می‌پیوندند (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص. ۴۲۱).^۱ بر این اساس، تصرف همه اموال باغیان ذی فئه (چه در میدان جنگ و چه در غیر آن) جایز و در این حکم بین فقها اجماع است. فقهای امامیه بر آن‌اند که از این غنائم یک سهم به پیاده، دو سهم به کسی که یک اسب با خود آورده و سه سهم به کسی که همراه دو اسب یا بیشتر در جنگ شرکت کرده است، داده می‌شود (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲ق، ج ۲، ص. ۵۲). این بر مبنای تقسیم اموال و غنائمی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) بر آن اساس عمل کردند، اما زیدیه نظر دیگری دارند و معتقدند مانند غنائم مشرکان عمل نمی‌شود. به گفته محمد نفس زکیه، سنت در این کار به گونه‌ای دیگر است و چون آنان مشرک نیستند و اموال آن‌ها جزو اموال غلول (غصبی) است، لذا امام بر اساس رأی و نظر خویش، برای تقویت نیروی مسلمانان و برای مصالح آنان، آن اموال را هرگونه بخواهد تقسیم می‌کند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۸).

۲.۴. شرایط تصرف اموال اهل البغی غیر ذی فئه

در مورد گروه دوم یعنی غیر ذی فئه، فقهای اسلامی بر آن‌اند که فقط آن اموالی که به اردوگاه آورده

۱. ر. ک به: قائدان و همکاران، ۱۳۹۳.

و با آن جنگیده‌اند مثل سلاح، چهارپا و سایر تجهیزات به غنیمت می‌رود و تصرف غیر از آن از جمله املاک و زمین‌ها، اموال منقول و غیرمنقول آنان جایز نیست. به نظر محمد نفس زکیه و نیز احمد بن عیسی و حسن بن صالح از فقهای زیدی، برای امام و غیر امام جایز است که آنچه را از اموال اهل البغی (غیر ذی‌فئه) در اردوگاهشان به دست می‌آورند، به غنیمت بگیرند؛ همان‌طور که می‌توانند آنان را به قتل برسانند، لیکن امام فقط آنچه را از حقوق آن‌ها یا خراج یا حق مظالم مقرر شده است، برایشان تضمین می‌کند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۲؛ ابن مفتاح، ۱۴۳۹ق، ج ۹، ص. ۵۶۰). نکته دیگر اینکه، حتی همین سلاح و تجهیزات نیز چنان‌که در ادامه بحث اشاره خواهیم کرد، سرانجام طی شرایطی باید به آنان بازگردانده شود. شیبانی از فقهای اهل سنت معتقد است، امام، این اموال را به کسانی که برای جنگ به آن محتاج هستند، به اندازه نیازشان می‌دهد و زمانی که جنگ تمام شد، همه آن‌ها به صاحبانش بازگردانده می‌شود (شیبانی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳۹). به گفته امام الحرمین جوینی، هیچ اختلاف نظری وجود ندارد که آنچه از عین اموال آنان به دست لشکر امام و اهل عدل افتاده است، باید بازگردانده شود (امام الحرمین جوینی، ۱۴۲۸ق، ج ۱۷، ص. ۱۳۱).

در مورد اموالی که در تملک گروه غیر ذی‌فئه در خارج اردوگاه و میدان جنگ قرار دارد، باید گفت آن‌ها از مالکیت بر آن عزل نمی‌شوند و تحت هیچ شرایطی تقسیم آن‌ها جایز نیست. سیدمرتضی، ابن ادریس و سایر علمای امامیه بر این نظرند به دلیل روایتی که از پیامبر خدا (صلی‌الله علیه و آله) نقل شده است که فرمود «و اموال آنان تقسیم نمی‌شود» (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص. ۴۲۵)، در این خصوص استثنایی وجود دارد و آن اینکه، اگر این اموال را اهل البغی در جنگ از اهل‌العدل به غنیمت گرفته و به خانه‌هایشان برده باشند، به نظر نفس زکیه چنانچه بر آن اموال دست یافته شود، آن‌ها، چه (بین خانواده‌هایشان) تقسیم کرده باشند و چه نه، به غنیمت گرفته می‌شود؛ زیرا آن‌ها را از لشکرگاه خارج کرده و به حالت اولیه‌اش درآورده یعنی به دارالسلام برگردانده‌اند، پس نمی‌توانند مالک اموالی باشند که برای مسلمین غنیمت گرفتن و انتقالش به دارالسلام جایز نیست و اهل‌العدل می‌توانند با به غنیمت گرفتن آن‌ها، درحقیقت آن را به حالت اولیه خود بازگردانند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۳). همچنین، وی معتقد است هرچه آنان به هنگام فرار (خارج از میدان جنگ) از بردگان، اسلحه، درهم و دینار و... بر جا گذارند، چنانچه اهل‌العدل بر آن‌ها غلبه یابند، حقی در آن اموال ندارند و نیز اگر قبل از آنکه (اهل البغی) به اردوگاه

یا منطقه جنگی یا دارالهجره خود برسند، اهل‌العدل بر اموال ایشان دست یابند، اجازه تصرفش را ندارند و هر آنچه از اموال، طعام و مشابه آن دارند نیز بر آنان روا نیست که در اختیار بگیرند؛ زیرا هنوز اهل‌البغی در وضعیت و حالت (جنگی) قرار نگرفته‌اند که لشکریان اهل‌العدل بتوانند (اموال و کالاهایشان) را تصرف کنند. وی تنها در صورتی آنان را در این امر مجاز می‌داند که اهل‌البغی در اردوگاه و دارالهجره خود مستقر شده باشند که در آن حالت غنیمت گرفتن از آنان جایز است. جز این نیست که بر اساس این گفته امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) که «اهل قبله از طعام و آشامیدنی منع نمی‌شوند»، باید از طعام و مشابه آن‌ها که همراه ایشان است نیز دست بردارند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ۳۴؛ کلاری، مخطوط، ج ۴، ص. ۵۶).

۳.۴. جواز تصرف سلاح و چهارپایان اهل‌البغی و بهره‌گیری از آن‌ها

در خصوص تصرف سلاح و چهارپایان اهل‌البغی نیز اجماع است، اما به همین گونه، فقها بین گروه ذی‌فئه و غیرذی‌فئه آنان، در حکم تفاوت قائل شده‌اند. سیره و رفتار امام‌علی (علیه‌السلام) نشان می‌دهد که سلاح و چهارپایان اهل‌البغی را به غنیمت می‌گرفتند و تصرف جز آن را جایز نمی‌دانستند. امام در جنگ جمل هر آنچه از سلاح، چهارپا، ابزار جنگی و... به دست آورد، فروخت و مبلغ آن را بین اصحابش یعنی پانصد درهم تقسیم کرد و خود نیز به همان میزان برداشت، اما آن را به کسی دیگر بخشید (مسعودی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۳۷۱). همچنین، ایشان در جنگ نهروان، آنچه را در اردوگاه دشمن بود، جمع کرد، اسلحه و چهارپایانی را که در جنگ استفاده شده بود، میان مسلمانان تقسیم کرد و سایر کالاهای، کنیزان و بندگان را به خاندان آنان بازگردانید (طبری، ۱۸۷۹م، ج ۴، ص. ۶۶)، اما این رفتار مربوط به هر دو گروه ذی‌فئه و غیرذی‌فئه است با این تفاوت که سلاح و تجهیزات ضبط‌شده ذی‌فئه (اصحاب صفین) به غنیمت می‌رود و در بیت‌المال قرار می‌گیرد یا به صلاح‌دید امام بین جنگجویان تقسیم می‌شود و مالک آن می‌شوند، ولی برای گروه غیرذی‌فئه (اصحاب جمل و نهروان) مالکیتشان عزل نمی‌شود، بلکه این سلاح و تجهیزات در شرایطی که اشاره خواهیم کرد، به صاحبانش بازگردانیده می‌شود. علامه حلی استفاده از سلاح و اسبان ایشان را تا زمانی که جنگ پابرجاست، جایز می‌داند، ولی معتقد است پس از جنگ باید آن‌ها را به صاحبانش برگرداند (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص. ۴۲۵). به گفته امام‌الحرمین جوینی، اگر اموالی به دست ما بیفتد، به آنان بازگردانده می‌شود مگر اسبان و

سلاح‌هایشان که آن‌ها را تا زمانی که جنگ به طور کامل با آنان پایان پذیرد، باز نمی‌گردانیم (امام‌الحرمین جوینی، ۱۴۲۸ق، ج ۱۷، ص. ۱۴۲).

نکته دیگر اینکه، آیا در صورت نیاز اهل‌العدل به سلاح اهل‌البغی، می‌توان از آن‌ها بهره برد؟ شیخ طوسی بر این نظر است اگر اهل‌العدل چیزی نیابند که با آن از خود دفاع کنند و با دشمنانشان بجنگند، در چنین شرایطی و به مقتضای حال، می‌توانند از سلاح آن‌ها استفاده کنند (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص. ۲۸۰).

شایان گفتن است در این خصوص بین فقهای اهل سنت اختلاف است. ابوحنیفه می‌گوید علی‌بن‌ابی‌طالب (علیه‌السلام) در این زمینه الگو و پیشوای ماست و اهل‌البغی مسلمان‌اند و اسلام به جان و مال آنان مصونیت و حرمت داده، اما جایز است به شرط نیاز مسلمانان به سلاح، با سلاح خودشان با آنان جنگید؛ چنان‌که حضرت امام‌علی (علیه‌السلام) چنین کرد و سلاح اهل جمل را بین اصحاب خود تقسیم کرد تا با آن بجنگند نه اینکه مالک آن باشند (عینی الحنفی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۳۰۵). همچنین، او معتقد است «برای اهل عدل جایز است که از چهارپایان اهل بغی استفاده کنند، هنگام جنگ بر آن‌ها سوار شوند و برای جنگ و غیرجنگ با تیرهای آن‌ها تیر بیندازند و هرچه از این نوع وسایل یافت شود، به عنوان غنیمت در اختیار سپاهیان قرار می‌گیرد و بازگرداندن آن به صاحبانش واجب نیست»؛ البته او بر این نظر است که این حکم تا هنگامی که جنگ پابرجاست، جاری است و باعث ملکیت غنیمت‌گیرندگان نمی‌شود مثل اینکه آنان نیزه و مانند آن را به سوی اهل حق می‌افکنند و اهل حق همان را در جهت دفاع از خود و مقابله با آنان به کار می‌برند. به دلیل سخن خداوند متعال که می‌فرماید با آنان بجنگید تا به فرمان خدا بازگردند، پس حکم به جنگیدن با آن‌ها کلی است که شامل جنگیدن با چهارپایان و سلاح‌هایشان نیز می‌شود و همچنین، هر گروهی که جنگیدن و کشتن آنان جایز باشد، جنگیدن با سلاح‌ها و چهارپایانشان به طریق اولی جایز است (ماوردی، ۱۴۰۷ق، ص. ۲۰۶). وی مبنای حکم فقهی‌اش را سیره امام‌علی (علیه‌السلام) می‌داند و می‌گوید «علی (رضی‌الله عنه) اسلحه بغاة را در بصره میان یارانش تقسیم کرد و این تقسیم برای رفع نیاز بود نه برای تملک. همچنین، چون امام اختیار دارد چنین کاری را با اموال اهل‌العدل [در شرایط عادی] در صورت نیاز انجام دهد، پس درباره اموال اهل‌البغی به طریق اولی برای او جایز است. معنای این حکم، تحمیل ضرر کمتر برای دفع ضرر بزرگ‌تر است. این حکم به اسلحه و اسب مقید شده است (کاسانی، ۲۰۰۷م، ج ۷، ص. ۱۳۲).

همچنین، شیبانی شاگرد او معتقد است اگر گروه عادل، سلاح یا اسبی از اهل البغی (غیرذی‌فئه) به دست آوردند درحالی‌که به آن نیازمند بودند، امام به اندازه نیاز به ایشان می‌دهد و می‌توانند از آن علیه باغیان استفاده کنند، ولی زمانی که جنگ تمام شد، همه آن‌ها به صاحبانش بازگردانده می‌شود (شیبانی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳۹). علاوه بر آن، چنانچه به آن‌ها نیاز نباشد، امام می‌تواند آن‌ها را بفروشد و مبلغ آن را در بیت‌المال برای صاحبانش نگه دارد؛ زیرا این کار سودمندتر است؛ چون برای هزینه نگهداری آن‌ها از بیت‌المال خرج نمی‌شود (ابن مزه، ۲۰۰۴، ج ۴، ص. ۴۷۱)، اما عده‌ای دیگر از اهل سنت گفته‌اند هیچ‌یک از این‌ها جایز نیست و اگر چیزی از این‌ها یافت شود، برای صاحبان آن محفوظ نگاه داشته می‌شود و هنگامی که جنگ پایان یافت، به آنان بازگردانده می‌شود؛ زیرا آن‌ها اموال مسلمانان است و بهره‌گیری از آن‌ها جایز نیست، ولی می‌توان آن را به منظور شکست شوکت و قدرت آنان حبس کرد (قاری الهروی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص. ۳۱۳؛ عینی الحنفی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۳۰۵). ماوردی به نقل از شافعی می‌گوید برای سپاه عدل جایز نیست جز در حد ضرورت از سلاح و چهارپایان اهل البغی استفاده کنند نه برای جنگ و نه غیرجنگ سوار چهارپایان آن‌ها شوند یا از تیرهای آن‌ها استفاده کنند. لذا باید آن‌ها را برای صاحبانش نگهداری کنند و بر امام ضروری است آنگاه که جنگ تمام شد، به ایشان مسترد دارد (ماوردی، ۱۴۰۷ق، ص. ۲۰۶؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۵، ص. ۳۴۶)؛ البته کسانی که تصرف را جایز نمی‌دانند، این عدم جواز را مربوط به حال اختیار می‌دانند، اما در حال اضطرار، مثل اینکه هزیمتی واقع شود و فرد نیاز به چهارپایی داشته باشد که از معرکه بگریزد، در آن صورت اگر حیوانی را از اهل بغی بیابد، می‌تواند از آن استفاده کند. احمد حنبل به جواز استفاده از سلاح و چهارپایان آنان فقط در حال جنگ علیه خودشان اشاره دارد و علت جواز را این می‌داند که چون در حالت برپایی جنگ، اتلاف نفوس و حبس سلاح و وسایل آنان جایز است، پس قهراً انتفاع از آن‌ها نیز جایز است (منتظری، ۱۴۱۱ق، ج ۶، ص. ۵۰۹).

نکته حائز اهمیت دیگر اینکه، این امر برای اهل البغی نیز مجاز شمرده می‌شود. به نظر شیبانی، اگر باغیان نیز به هنگام ضرورت برای جنگ علیه کفار، نیاز به سلاح اهل‌العدل داشتند، می‌توانند آن را به امانت بگیرند. وی برای این حکم خود به سیره رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) در جنگ هوازن استناد می‌کند که آن حضرت از صفوان بن امیه مشرک، سپرهایی را به امانت گرفت که البته

وی چندان راضی نبود و به اکراه داد (چون وی با مشرکان سر جنگ نداشت). پس اگر استفاده از سلاح کسی که با مشرکان نمی‌جنگد، جایز باشد به طریق اولی برای کسی (اهل‌العدل) که مایل به جنگ با کفار است به طریق اولی جایز است (شیبانی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳۹).

۴.۴. جواز تصرف غنائم تغییر و تبدیل یافته یا مستهلک شده اهل‌العدل توسط باغیان

یکی دیگر از احکامی که مربوط به اموال اهل‌البغی است، تغییر اجناس و کالاهایی است که آنان از اهل‌العدل در جنگ به غنیمت گرفته‌اند. اگر آن‌ها را فروخته یا با کالای دیگری تعویض کرده باشند، مثلاً اسبانی یا شترانی را تصرف کرده و آن‌ها را در بازار فروخته و به جای آن، کالاهای لازم مورد نیاز دیگری را خریده یا با آن‌ها تعویض کرده باشند؛ یعنی ماهیت جنس به غنیمت گرفته شده تغییر یافته باشد، فقهای زیدی بر آن‌اند که باید پس گرفته و به صاحبان یا وارثان آن‌ها بازگردانیده شود. درحقیقت، تبدیل آن تغییری در حکم ایجاد نمی‌کند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۳۶). وی معتقد است وقتی بر اهل‌البغی غلبه شود، در مورد آنچه از اموال اهل‌العدل تصرف کرده‌اند اعم از سلاح و کالا چه تغییر داده و چه نداده باشند، باید از دستشان خارج و به مسلمانان بازگردانیده شود اگر حتی با آن کنیزی خریده و با او نزدیکی کرده باشند هم از ایشان گرفته می‌شود یا اگر با بنده یا با کنیزی مثل آن معاوضه کرده یا در عوض آن مالی گرفته باشند چه کم یا زیاد، گرفته می‌شود؛ زیرا آن‌ها را در حالی تصرف کرده و سپس تغییر داده‌اند که برای آنان این کار حلال نبوده است؛ البته وی بر این نظر است آنچه را در دست کسی غیر از اهل‌البغی پیدا کنند که از آنان خریده باشد، آن اموال پس گرفته نمی‌شود مگر آنکه مبلغ آن به خریدار و تاجر پرداخت شود حتی اگر بیشتر از قیمتی باشد که اهل‌البغی آن را به او فروخته‌اند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، صص. ۳۵ و ۴۲).

۵. پرداخت غرامت اموال مستهلک و تلف شده از سوی اهل‌البغی

نکته دیگر در خصوص حکم اموالی است که پس از تصرف آن از سوی اهل‌البغی، مستهلک یا تلف می‌شود. این امر بسته به آن است که قبل یا بعد از جنگ باشد؛ لذا حکمشان متفاوت است. به نظر نفس زکیه، آن‌ها (اهل‌البغی) ضامن استهلاك کالا یا پرداخت خسارت آن نیستند؛ زیرا بغاۃ نسبت به آنچه بر اساس اجتهاد و تأویل به دست آورده‌اند، ضامن نخواهند بود (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۰). در این خصوص بین فقهای اهل سنت اختلاف است. به نظر برخی، اهل‌البغی

ضامن اموال اهل العدل هستند که تلف یا فاسد می‌کنند؛ زیرا آنان باغی‌اند و اصل بر وجوب ضمانت و پرداخت خسارت اموال تلف‌شده مسلمانان است به دلیل این قول خداوند متعال «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» (شوری، آیه ۴۰)؛ چه آن‌ها را در حال جنگ تلف کرده باشند چه در غیر آن (ابن نجار الحنبلی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص. ۱۶۷؛ خلیل، بی‌تا، ج ۶، ص. ۲۲۴). این نظر آنان بدین دلیل است که اهل البغی در برپایی جنگ مشروعیت نداشته‌اند، اما به نظر جمهور فقهای اهل سنت از جمله مالک و شافعی آنان ضامن نیستند (امام الحرمین جوینی، ۱۴۲۸ق، ج ۱۷، ص. ۱۲۹). ابوحنیفه و احمد بن حنبل نیز می‌گویند نه در مال و نه در جان ضمان ندارند؛ زیرا از علی (علیه السلام) نقل نشده است که کسی از اهل بصره یا اهل شام را به خاطر آنچه تلف کرده‌اند، ضامن دانسته باشند (منتظری، ۱۴۱۱ق، ج ۶، ص. ۵۰۹). لذا ضمان ساقط است و فقط بازگرداندن آنچه سالم و باقی مانده، واجب است.

باین حال، ماوردی معتقد است بر اساس نظر شافعی و مالک، آنان ضامن آنچه تلف کرده‌اند هستند؛ بدان سبب که اگر از جنگ دست نکشند، محارب محسوب می‌شوند. اگرچه در قیامشان با نیت خیر ولی اشتباه وارد شده‌اند، خسارات ناشی از آن ضمان دارد مانند خسارات ناشی از خطا. او به آیه مشهور در مورد آنان اشاره دارد که در آن از ضمان سخنی نگفته فقط دستور داده است بین آنان صلح برقرار کنید. همچنین، استناد دیگرش به سیره امام علی (علیه السلام) است که در جنگ جمل خسارتی نه در جان و نه در مال از آنان نگرفت با اینکه قاتل و مقتول، مال تلف‌شده و صاحب آن را می‌شناخت. ماوردی فلسفه اسقاط ضمان را این‌گونه بیان می‌کند که گرفتن خسارت مایه نفرت و مانع بازگشت و توبه آنان می‌شود. وی اما نظرش در خصوص تلف کردن اموال توسط آنان بدون درگیری و بعد از جنگ یا خارج از میدان نبرد و نیز بر اساس نیت و قصد آنان متفاوت است. او بر این نظر است اگر هدف از اتلاف اموال توسط آنان، تضعیف و ترساندن اهل العدل باشد، ضامن نیستند، اما اگر قصد آن‌ها، انتقام‌جویی و تشفی احساس و کینه‌جویی باشد، ضامن‌اند. در مورد جان‌ها نیز معتقد است هرکس که در جریان جنگ کشته شود - چه عمدی باشد چه غیرعمدی - نه قصاص و نه دیه دارد (ماوردی، ۱۴۰۷ق، صص. ۸۰-۸۶). علاوه بر آن، هر اموالی که اهل البغی پیش از خروج یا پیش از جنگیدن و ورود به اردوگاه از اهل العدل تصرف کرده باشند و آنگاه پس از خروج، با اهل العدل مصالحه کنند که ضامن تلف کردن آن‌ها نباشند، این

کار جایز نیست و از آنان پس گرفته می‌شود؛ زیرا پیش از خروج علیه اهل‌العدل به دست آورده‌اند حتی اگر امام با آنان بر بخشش ضمان مصالحه کند، پذیرفته نیست؛ زیرا امام حق اسقاط حقوق مسلمانان را ندارد (قدوری البغدادی الحنفی، ۱۴۴۳ق، ج ۹، ص. ۱۹۵).

۶. پرداخت غرامت اموال مستهلک و تلف‌شده اهل‌البغی از سوی اهل‌العدل

این امر در مورد اهل‌العدل که اموال اهل‌البغی را (قبل از آنکه به اردوگاه و میدان جنگ آورده باشند) مستهلک یا تلف کرده باشند نیز به همین‌گونه است و قطعاً در هیچ‌یک از قوانین بشری و در میان هیچ‌یک از حاکمیت‌ها تا این میزان از رعایت انصاف و عدالت و رحمت نسبت به مخالفان هرگز دیده نشده است؛ البته این امر نیز بسته به شرایطی است. بر اساس نظر فقهای اهل‌سنت، اگر اهل‌العدل قبل از شروع به جنگ یا پس از پایان جنگ با باغیان، اموالی را از آنان تصرف و تلف کرده باشند، ضامن‌اند. مثلاً اسپانی را به غنیمت گرفته و سپس آن‌ها را تلف کرده باشند، باید غرامت آن را به بغاة پرداخت کنند؛ زیرا اهل‌العدل حق چنین کاری را نداشته‌اند (خلیل، بی‌تا، ج ۶، ص. ۲۲۴) و از آنجاکه مال باغی محترم و مصون است، الزام کردن اهل‌العدل به ضمان، برای حفظ اموال است. لذا حکم به عدم وجوب ضمان مختص به مواردی است که این مال در حین جنگ و به دلیل جنگ تلف شده باشد؛ یعنی جنگ با آنان مستلزم نابود کردن بخشی از اموالشان باشد مانند شکستن دیوار یا سوزاندن سنگر و... (ابن مزه، ۲۰۰۴م، ج ۴، ص. ۴۷۲؛ ابن نجیم المصری، بی‌تا؛ ج ۵، ص. ۱۵۳). بنا بر این حکم، این امر در داخل اردوگاه و میدان جنگ متفاوت است و به اجماع فقها اموال تلف‌شده در آن ضمانتی ندارد و همین حکم بر انفس نیز ساری و جاری است. درحقیقت، قاتل اهل‌البغی دیه‌ای بر گردن ندارد؛ زیرا او را بحق کشته و برای دفع شرش، به جنگ با آنان مأمور بوده است. کاسانی از فقهای حنفی معتقد است که فرد عادل، ضامن هیچ خسارتی اعم از خون، جراحت یا مالی که در میدان جنگ از بین برده و تلف کرده است، نیست (کاسانی، ۲۰۰۳م، ج ۷، ص. ۱۴۱). بنابراین، درمجموع، آنچه در خصوص عدم ضمان مورد اتفاق است، خساراتی است که در حین عملیات جنگی و برای پیروزی در نبرد ضروری بوده است، اما اگر فرد عادل، خارج از این ضرورت‌ها و به‌صورت عمدی و بدون دلیل جنگی به اموال باغیان آسیب بزند، ضامن خواهد بود و باید خسارت آن را پرداخت کند.

۷. توبه اهل البغی و حکم اموال آنان

در خصوص اینکه چنانچه اهل البغی توبه کنند، آیا بر اموالشان مالکیت خواهند داشت یا نه، به نظر محمد نفس زکیه اگر آنان در حالی توبه کنند که هنوز در میان لشکریان و در اردوگاه باشند، مالکیتی بر اموال خود نخواهند داشت مگر آنکه از اردوگاه خارج شوند (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۶). اگر آنان غنائمی از اهل‌العدل گرفته باشند، چنانچه قبل از تقسیم آن توبه کنند، متعلق به ایشان نیست؛ زیرا آنان در آن هنگام توبه کرده و به ولایت مسلمانان ملحق شده‌اند که جایز نبوده است چیزی از اموال مسلمانان را تصرف کنند یا از طعام آنان بخورند. به نظر نفس زکیه در صورتی توبه آنان مورد قبول است که همگی بر این امر اقرار و اعتراف کنند که تصرف اموال مسلمین حرام است و در آن حال چیزی از اموال مسلمانان در دست آنان نباشد. علاوه بر آن، هرچه از اموال و خزائن مسلمانان نیز به خانه‌هایشان رفته باشد، باید برگردانند در غیر این صورت توبه آنان قابل قبول نیست (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق، ص. ۴۶). شیخ طوسی معتقد است آن اموال که در لشکرگاه آنان است، اگر به اطاعت امام بازگشته باشند، آن‌ها به اموال خودشان نسبت به دیگران سزاوارترند (طوسی، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص. ۲۷۰). حنفی‌ها معتقدند امام اموال بغاة را نگاه می‌دارد و آن را بین سپاهیان خود تقسیم نمی‌کند تا زمانی که آنان توبه کنند. در آن صورت اموالشان را به آنان برمی‌گرداند (عینی الحنفی، ۱۴۲۰ق، ج ۷، ص. ۳۰۵).

همچنین، اگر اهل‌البغی اموال اهل‌العدل را تلف کرده باشند و توبه کنند، این توبه باعث عدم ضمان نمی‌شود (خلیل، بی‌تا، ج ۶، ص. ۲۲۴). به گفته ابن‌عبدالبر آنچه خوارج تلف و مستهلک می‌کنند چه از خون و چه از مال و سپس توبه می‌کنند از آن‌ها مؤاخذه و بازپس گرفته نمی‌شود و چنانچه مالی از آن‌ها گرفته شده باشد، به‌عینه برگردانده می‌شود؛ زیرا خروج آنان بر اساس تأویل بوده است (ابن‌عبدالبر، ۱۴۰۰ق، ج ۱، ص. ۴۸۶). در محیط آمده است «اگر باغی گفت توبه کردم و اسلحه را بر زمین گذاشت، از تعرض به او خودداری می‌شود؛ زیرا توبه باغی مانند اسلام آوردن جنگجوی کافر، موجب مصونیت و احترام می‌گردد و اگر گفت از من دست بکشید تا در کار خود بیندیشم، شاید اسلحه را بر زمین بگذارم، باز هم از تعرض به او خودداری می‌شود. اما اگر گفت من بر دین شما هستم درحالی‌که اسلحه را به زمین نگذاشت، این سخن، توبه محسوب نمی‌شود» (ابن‌مزه، ۲۰۰۴م، ج ۴، ص. ۴۷۴)، اما در مورد توبه باغیانی که در جنگ با مشرکان، اموالی را به غنیمت گرفته و با آن‌ها به جنگ اهل‌العدل آمده باشند، حکم آن متفاوت است؛ اگر

آن‌ها را قبل از تقسیم به کار گرفته و آنگاه توبه کرده باشند، آن اموال به آن‌ها تعلق می‌یابد (نفس زکیه، ۱۴۳۸ق).

۸. تقسیم مشترک غنائم مشرکان بین اهل‌العدل و اهل‌البغی

در مورد مشارکت اهل‌البغی و اهل‌العدل در جنگ با مشرکان باید گفت اگر بغاة برای جنگ با مشرکان به دارالحرب حمله کنند و اهل‌العدل نیز به آنجا حمله کنند و دو سپاه مشرکان را شکست دهند و غنائمی به دست آورند، در غنائم با یکدیگر شریک هستند، اما خمس آن را گروه عادل می‌گیرند و در جایگاه ویژه خود مصرف می‌کنند. اگر اهل‌البغی مانع این کار شدند نباید خمس را به آن‌ها داد (سرخسی، ۱۹۷۱م، ج ۱۰، ص. ۳۵؛ کاسانی، ۲۰۰۳م، ج ۷، ص. ۱۴۲). نظر ماوردی هم بر این مبناست که چون هر دو مسلمان‌اند، در خون و مال برابرند و باید غنائم بینشان تقسیم شود، اما امام اهل‌الحق می‌تواند سهم خمس را بردارد و آن را در مصارف مشروعش قرار دهد. این حق به دلیل صحت امامت او و باطل بودن امامت طرف مقابل است (ماوردی، ۱۴۰۷ق، ص. ۲۰۵).

شیبانی معتقد است اگر امام شخصاً در حمله به دارالحرب حضور یابد و در آنجا بمیرد، با این حال، بدون حضور امام و با مشارکت اهل‌البغی به مشرکان حمله و غنائمی کسب شود، پس از برداشتن خمس، غنائم بینشان تقسیم می‌شود؛ زیرا دو گروه در این کار شریک هستند. همچنین، اگر گروهی از آن‌ها غنیمتی به دست آورند، ولی گروه دیگر نه، چنانچه خمس آن غنائم جدا شود، بقیه بین آنان تقسیم می‌شود و نیز اگر سپاه مسلمانان بدون اذن امام به همراه اهل‌البغی به شهری حمله کنند و غنائمی به دست آورند، بین آن‌ها تقسیم و خمس آن جدا می‌شود. در صورتی که اهل‌العدل غنیمت ببرند و اهل‌البغی غنیمتی کسب نکنند، به هنگام تقسیم غنائم، اهل‌البغی با آن‌ها شریک خواهند بود (شیبانی، ۱۴۰۰، صص. ۳۵۶-۳۵۸).

نتیجه‌گیری

در مورد حرمت تصرف اموال باغیان توسط اهل‌العدل بین فقهای فریقین در کلیات اختلافی وجود ندارد، ولی در جزئیات اندک تفاوتی به چشم می‌خورد. آنچه بر آن اتفاق نظر است اینکه، اگرچه باغیان بر امام عادل شورش و خروج کرده‌اند، تا زمانی که دست به اسلحه نبرده و وارد اردوگاه و میدان جنگ با امام عادل نشده‌اند، جان و مالشان محفوظ است. در این پژوهش، بر اساس آنچه

در خصوص اموال اهل البغی و تصرف آن از دیدگاه فقهای فریقین اشاره شد، اجماع آن است که تنها اموالی از آنان که در میدان جنگ و اردوگاهشان وجود دارد، جایز است تصرف شود و اموال کشته‌های آنان نیز میراث بازماندگان‌شان خواهد بود. درحقیقت، فقها بین اموالی که در لشکرگاه است و آنچه در لشکرگاه نیست، چه قبل از آنکه به اردوگاه آورده شود یا بعد از جنگ از اردوگاه خارج و به خانه‌هایشان برده شود، تفاوت قائل شده‌اند. این حکم بر اساس سیره امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) صورت می‌گیرد که تنها حاکمی هستند که احکام نبرد با اهل قبله را وضع کردند و فقهای اسلامی جز به سنت ایشان فتوا ندادند. بنابراین، اموالی که در اردوگاه آنان به دست می‌آید، بر اساس سنت ایشان به پنج قسمت تقسیم که چهار قسمت آن بین اهل‌العدل تقسیم می‌شود و یک‌پنجم به عنوان سهم امام به ایشان اختصاص می‌یابد، اما برخی فقها معتقدند جز سلاح و چهارپایانشان را نمی‌توان به غنیمت گرفت؛ زیرا اسلحه و تجهیزاتی که سپاهیان اهل البغی فراهم می‌آورند از اموال عمومی محسوب می‌شود که حکم آن بی‌تردید به نظر امام و ولی‌امر مسلمانان واگذار می‌شود و او می‌تواند آن‌ها را به عنوان تشویق بین سپاهیان خود تقسیم یا به صاحبانش مسترد کند. همچنین، برخی به‌کارگیری آن سلاح‌ها را برای جنگ با مشرکان و سایر بغاة جایز می‌دانند که باید بعد از بهره‌برداری به صاحبانشان مسترد شود و البته عده‌ای به بازگرداندن آن اعتقاد ندارند. موضوع دیگری که بین فقها بر آن اجماع وجود دارد اینکه، تصرف زنان و فرزندان نیز فروش کنیزان اهل البغی مطلقاً بر مسلمانان حرام است و چنانچه آنان به اسارت درآمدند، باید به همسران و مالکانشان بازگردانیده شوند. علاوه‌براین‌ها، چنانچه اهل البغی توبه کنند، این توبه از آنان پذیرفته نمی‌شود مگر آنکه اموالی را که از مسلمانان ربوده یا به غنیمت گرفته‌اند، به صاحبانشان برگردانند؛ البته آنان ضامن تلف شدن آن اموال یا خون‌های ریخته‌شده نیستند؛ زیرا بر اساس تأویل چنین اقدامی کرده و سپس توبه کرده‌اند. درمجموع، چنین احکامی نشان از آن دارد که امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) کرامت انسانی را حتی برای کسانی که علیه ایشان خروج کرده و دست به سلاح برده‌اند، پاس داشته و همان حقوقی را برای آنان قائل‌اند که برای مسلمانان و درمجموع، بر آنان هیچ تعدی و ظلمی روا نمی‌دارند. این رفتار به منزله آن است که در نگاه ایشان، آنان از دایره اسلام خارج نشده‌اند و مانند مشرکان با ایشان برخورد نمی‌شود.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) نهج البلاغه.
- (۳) ابن ادریس حلی، محمد بن احمد (۱۴۱۱ق). السرائر (جلد ۲). قم: اسامی.
- (۴) ابن حجر العسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی (۱۴۱۹ق). التلخیص الحبیر فی تخریج احادیث الرافعی الکبیر (جلد ۴). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- (۵) ابن سلامه الطحاوی، ابوجعفر احمد (۱۴۱۷ق). مختصر اختلاف الفقها (عبدالله نذیر احمد، محقق) (جلد ۳). بیروت: دارالبشائر الاسلامیه.
- (۶) ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا (۱۳۵۰). تاریخ فخری (محمد وحید گلپایگانی، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- (۷) ابن عبد البر القرطبی، ابو عمر یوسف بن عبدالله (۱۴۰۰ق). الکافی فی فقه اهل المدينه (محمد احمد الموریتانی، محقق) (جلد ۱). الرياض: مكتبة الرياض الحديثه.
- (۸) ابن عبدربه، ابی عمر محمد بن احمد (۱۴۱۱ق). العقد الفريد (امین احمد عبدالسلام هارون، شرح) (جلد ۴۷). بیروت، دارالكتاب العربی.
- (۹) ابن قتیبه دینوری، ابی محمد عبدالله بن مسلم (بی تا). المعارف، حقه و قدم له ثروت عكاشه. مصر: دارالمعارف.
- (۱۰) ابن مزه، فخرالدین (۲۰۰۴م). المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی (الجابی، محقق) (جلد ۴). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- (۱۱) ابن مفتاح، ابوالحسن عبدالله (۱۴۳۹ق). المنتزع المختار من الغیث المدرار (المعروف به شرح الازهار) (جلدهای ۴ و ۹). یمن: مكتبة اهل البيت.
- (۱۲) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۱ق). لسان العرب (جلد ۲). بیروت: بی نا.
- (۱۳) ابن نجار الحنبلی، تقی الدین محمد (۱۴۱۹ق). منتهی الارادات فی جمع المقنع مع التنقیح و زیادات (جلد ۵). قاهره: مؤسسه الرساله.
- (۱۴) ابن نجیم المصری، زین الدین بن ابراهیم (بی تا). البحر الرائق شرح كنز الدقائق (جلد ۵). بیروت: دارالكتاب الاسلامی.
- (۱۵) احمدی میانجی، علی (۱۳۸۷). الاسیر فی الاسلام (محمد احمدی میانجی، مترجم). تهران: دادگستر.
- (۱۶) امام الحرمین جوینی، عبدالملک بن عبدالله (۱۴۲۸ق). نهاية المطلب فی درایة المذهب (جلد ۱۷). بیروت: دارالمنهاج.

- (۱۷) الأزهري الهروي، أبو منصور محمد بن أحمد (۲۰۰۱م)، تهذيب اللغه (محمد عوض مرعب، محقق). بيروت: دار إحياء التراث.
- (۱۸) بخارى الجعفي، ابو عبدالله محمد بن اسماعيل (۱۴۱۴ق). صحيح البخارى (مصطفى ديب البغا، محقق). دمشق: دار ابن كثير.
- (۱۹) بيهقي، ابوبكر احمد بن الحسين (۴۱۲ق). معرفة السنن والآثار (عبدالمعطي امين قلجعي، محقق) (جلد ۱۲). دمشق: دار قتيبة.
- (۲۰) حر عاملي، محمد بن حسن (۱۹۷۱م). وسائل الشيعة (جلد ۱۱). بيروت: دار احياء التراث العربي.
- (۲۱) حلي، حسن بن يوسف بن مطهر (۱۴۱۴ق). تذكرة الفقها (جلدهای ۱، ۳، ۴ و ۹). قم: مؤسسه اهل البيت.
- (۲۲) خليل، احمد بن محمد بن حسن (بی تا)، شرح زاد المستقنع (جلد ۶). ریاض: بی نا.
- (۲۳) ذهبی، ابو عبدالله شمس الدین محمد (۴۲۲ق). المذهب فی اختصار السنن الکبیر. بی جا: دار الوطن للنشر.
- (۲۴) زید بن علی (بی تا). المسند. بیروت: دار مکتبة الحیاء.
- (۲۵) سرخسی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ق). المبسوط. بیروت: دارالمعرفة الطبعة.
- (۲۶) سرخسی، محمد بن احمد (۱۹۷۱م). شرح کتاب السیر الکبیر (صلاح الدین منجد، محقق) (جلد ۱۰). قاهره: معهد المخطوطات بجامعة الدول العربية.
- (۲۷) سیوری حلی، مقداد بن عبدالله (۱۳۸۰). کنز العرفان فی فقه القرآن (جلد ۱). قم: نوید اسلام.
- (۲۸) شافعی، محمد بن ادريس (بی تا). الام (جلد ۴). بیروت: دارالمعرفة.
- (۲۹) شاهرودی، محمود (۱۳۸۲ق). فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام) (جلد ۲). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
- (۳۰) شهید ثانی، زین الدین علی (۱۳۸۶ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (محمد کلانتر، محقق) (جلد ۷). تهران: بی نا.
- (۳۱) شبیبانی، محمد بن حسن (۱۴۰۰)، کتاب السیر والخراج والعشر (مجید خدوری، محقق، اصغر قائدان، مترجم). تهران: اسماعیل تبار.
- (۳۲) صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن بابویه (بی تا). علل الشرایع (جلد ۲). قم: مکتبة الداری.
- (۳۳) طبری، ابی جعفر محمد بن جریر (۱۸۷۹م). تاریخ الامم و الملوک. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- (۳۴) طریحی، فخر الدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرين (مصحح: احمد حسینی اشکوری). تهران: مرتضوی.
- (۳۵) طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن (۱۳۸۷ق). الخلاف (جلد ۵). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- (۳۶) طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن (۱۴۲۲ق). المبسوط فی فقه الامامیه (جلدهای ۳، ۵، ۶ و ۷). قم:

مؤسسه النشر الاسلامی.

(۳۷) طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن (بی تا). النهاية فی المجر دالفقه والفقها (محمد باقر سبزواری، مصحح). تهران: دانشگاه تهران.

(۳۸) عینی الحنفی، بدرالدین محمود بن احمد (۱۴۲۰ق). البناية شرح الهدایة (ایمن صالح شعبان، محقق). بیروت: دارالکتب العلمیة.

(۳۹) فزاری، ابی اسحاق (۱۴۰۸ق). کتاب السیر (فاروق حماده، مصحح). بیروت: مؤسسه الرسالة.

(۴۰) قاری الهروی، نورالدین ابوالحسن علی (۱۴۱۸ق). فتح باب العنایة بشرح النقایة (محمد نزار تمیم، محقق) (جلد ۳). بیروت: دارالارقم.

(۴۱) قائدان، اصغر (۱۳۹۲). مبانی حقوق جنگ در سیره و گفتار امام علی (علیه السلام). مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۵۸.

(۴۲) قائدان، اصغر، شریفی طرازکوهی، حسین و باقری، سمیه (۱۳۹۳). قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقهای شیعه و مقایسه آن با قوانین حقوق بشردوستانه در عصر حاضر. فقه و مبانی حقوق، دانشگاه تهران، شماره ۲.

(۴۳) قدوری البغدادی الحنفی، ابوالحسن احمد (۱۴۴۳ق). شرح مختصر الکرخی (عبدالله نذیر احمد، محقق) (جلد ۹). کویت: دار اسفار.

(۴۴) کلاری، ابوالحسن زید بن محمد (بی تا: مخطوط). الجامع فی الشرح التجرید (مخطوط) (جلد ۴). یمن: مکتبه صنعاء.

(۴۵) کاسانی، علاءالدین (۲۰۰۳م). البدائع صنائع الترتیب فی اصول الشرائع (جلد ۷). بیروت: دارالکتب العلمیة.

(۴۶) لهیمید، سلیمان بن محمد (بی تا). الدروس الفقهیه (جلد ۵). بی جا.

(۴۷) ماتریدی، ابو منصور محمد بن محمود (۱۴۲۶ق). تفسیر الماتریدی (مجدی باسلوم، محقق) (جلد ۶). بیروت: دارالکتب العلمیة.

(۴۸) ماوردی، علی بن محمد (۱۴۰۷ق). قتال اهل البغی من الحاوی الکبیر (ابراهیم بن علی صندوقچی، محقق). قاهره: بی جا.

(۴۹) مجلسی، محمد باقر (۱۳۷۴). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. قم: دارالکتب الاسلامیه.

(۵۰) مرغینانی، علی بن ابوبکر (بی تا). الهدایة شرح بداية المبتدی (جلد ۱). اسکندریه: دارالایمان.

(۵۱) مسعودی، علی بن الحسین (۱۴۰۸ق). مروج الذهب و معادن الجواهر (جلد ۲). بیروت: دارالقلم.

(۵۲) مسکویه، ابوعلی (۱۳۶۶). تجارب الامم و تعاقب الهمم (ابوالقاسم امامی، مصحح). تهران: سروش.

- (۵۳) مفید، محمد بن نعمان (بی‌تا). الجمل، النصرة لیسد العترة. نجف: مطبعة الحیدریه.
- (۵۴) منتظری، حسینعلی (۱۴۱۱ق). دراسات فی ولاية الفقیه و فقه الدولة الاسلامیة (محمود صلواتی، مترجم). قم: دارالفکر.
- (۵۵) منقری، نصرین مزاحم (۱۳۷۵). وقعة الصفین (عبدالسلام هارون، مصحح؛ پرویز اتابکی، مترجم). تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- (۵۶) نجفی، محمدحسن (۱۳۷۱ق). جواهر الکلام (جلد ۲۱). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۵۷) نفس زکیه، محمد بن عبدالله بن حسن علیه السلام (۱۴۳۸ق). (جمال الشامی، مصحح). یمن: بی‌جا.
- (۵۸) نویری، شهاب‌الدین احمد (بی‌تا). نهاية الارب فی فنون الادب (جلد ۵). مصر: المؤسسة المصریة العامة.
- (۵۹) هیثمی، نورالدین علی (۱۳۹۹ق). کشف الاستار عن زوائد البزار (حبیب الرحمان الاعظمی، محقق) (جلد ۲). بیروت: مؤسسه الرسالة.
- (۶۰) یعقوبی، ابن واضح الاخباری (۱۳۶۸). تاریخ الیعقوبی (عبدالمحمد آیتی، مترجم). تهران: علمی-فرهنگی.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Nahj al-Balaghah.
- 3) Ahmadi Miyanji, Ali (1387 SH/2008). al-Asir fi al-Eslām [The Prisoner in Islam] (Mohammad Ahmadi Miyanji, Trans.). Tehran: Dadgostar [in Persian].
- 4) al-Azhari al-Harawi, Abu Mansur Mohammad ibn Ahmad (2001). Tahdīb al-luġah (Mohammad Awad Mar'ab, Ed.). Beirut: Dar Ihya al-Turath [in Arabic].
- 5) Ayni al-Hanafi, Badr al-Din Mahmud ibn Ahmad (1420 AH/1999). al-Bināyah šarḥ al-Hidāyah (Ayman Saleh Sha'ban, Ed.). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
- 6) Bayhaqi, Abu Bakr Ahmad ibn al-Hossein (1412 AH/1991). Ma'rifat al-sunan va al-āṭār (Abd al-Mu'ti Amin Qalaji, Ed.) (Vol. 12). Damascus: Dar Qutaybah [in Arabic].
- 7) Bukhari al-Jufi, Abu Abdallah Mohammad ibn Ismail (1414 AH/1993). Šaḥīḥ al-Buḫārī (Mustafa Dib al-Bugha, Ed.). Damascus: Dar Ibn Kathir [in Arabic].
- 8) Dhahabi, Abu Abdallah Shams al-Din Mohammad (1422 AH/2001). al-Muḥaddab fi iktisār al-sunan al-kabīr. [n.p.]: Dar al-Watan lil-Nashr [in Arabic].
- 9) Fazari, Abi Ishaq (1408 AH/1987). Ketāb al-siyar (Faruq Hamadah, Annotator). Beirut: Mu'assasat al-Risalah [in Arabic].
- 10) Haythami, Nur al-Din Ali (1399 AH/1979). Kašf al-astār 'an zavā'id al-Bazzār (Habib al-Rahman al-A'zami, Ed.) (Vol. 2). Beirut: Mu'assasat al-Risalah [in Arabic].
- 11) Hilli, Hasan ibn Yousuf ibn Mutahhar (1414 AH/1993). Taḍkirat al-foqahā' (Vols. 1, 3, 4 & 9). Qom: Aal al-Bayt Institute [in Arabic].
- 12) Hurr al-Amili, Mohammad ibn Hasan (1971). Wasā'il al-Šī'ah (Vol. 11). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
- 13) Ibn Abd al-Barr al-Qurtubi, Abu Umar Yousuf ibn Abdallah (1400 AH/1980). al-Kāfi fi feqh ahl al-Madīnah (Mohammad Ahmad al-Moritani, Ed.) (Vol. 1). Riyadh: Maktabat al-Riyadh al-Hadithah [in Arabic].
- 14) Ibn Abd Rabbih, Abi Umar Mohammad ibn Ahmad (1411 AH/1990). al-'Iqd al-farīd (Amin Ahmad Abd al-Salam Harun, Annotator) (Vol. 47). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi [in Arabic].
- 15) Ibn Hajar al-Asqalani, Abu al-Fazl Ahmad ibn Ali (1419 AH/1998). al-Talkīš al-ḥabīr fi takrīj aḥādīṭ al-Rāfi'ī al-kabīr (Vol. 4). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
- 16) Ibn Idris Hilli, Mohammad ibn Ahmad (1411 AH/1990). al-Sarā'ir (Vol. 2). Qom: Asami [in Arabic].
- 17) Ibn Manzur, Mohammad ibn Mukarram (1411 AH/1990). Lisān al-'arab (Vol. 2). Beirut: [n.p.] [in Arabic].
- 18) Ibn Mazzah, Fakhr al-Din (2004). al-Muḥīṭ al-burhānī fi al-feqh al-Nu'mānī (al-Jabi, Ed.) (Vol. 4). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
- 19) Ibn Miftah, Abu al-Hasan Abdallah (1439 AH/2018). al-Muntaza' al-muḥtār min al-gayt al-midrār (al-Ma'rūf bi-Šarḥ al-Azhār) (Vols. 4 & 9). Yemen: Maktabat Ahl al-Bayt [in Arabic].

- 20) Ibn Najjar al-Hanbali, Taqi al-Din Mohammad (1419 AH/1998). Muntahā al-irādāt fī jam‘ al-Muqni‘ ma‘a al-tanqīh va ziyādāt (Vol. 5). Cairo: Mu'assasat al-Risalah [in Arabic].
- 21) Ibn Nujaim al-Misri, Zain al-Din ibn Ibrahim (n.d.). al-Baḥr al-rā‘iq šarḥ kanz al-daqa‘iq (Vol. 5). Beirut: Dar al-Kitab al-Islami [in Arabic].
- 22) Ibn Qutaybah Dinawari, Abi Mohammad Abdallah ibn Muslim (n.d.). al-Ma‘arif (Tharwat Ukashah, Ed.). Egypt: Dar al-Ma'arif [in Arabic].
- 23) Ibn Salamah al-Tahawi, Abu Jafar Ahmad (1417 AH/1996). Muḥtaṣar iḥtilāf al-foqahā’ (Abdullah Nazir Ahmad, Ed.) (Vol. 3). Beirut: Dar al-Basha'ir al-Islamiyah [in Arabic].
- 24) Ibn Tiqtaqi, Mohammad ibn Ali ibn Tabataba (1350 SH/1971). Tāriḳ-e Faḳrī [History of Fakhri] (Mohammad Vahid Golpayegani, Trans.). Tehran: Translation and Publication of Books Enterprise [in Persian].
- 25) Imam al-Haramayn Juwayni, Abd al-Malik ibn Abdallah (1428 AH/2007). Nihāyat al-maṭlab fī dirāyat al-maḍhab (Vol. 17). Beirut: Dar al-Minhaj [in Arabic].
- 26) Kasani, Ala al-Din (2003). al-Badā‘i‘ šanā‘i‘ al-tartīb fī uṣūl al-šarā‘i‘ (Vol. 7). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
- 27) Khalil, Ahmad ibn Mohammad ibn Hasan (n.d.). Šarḥ zād al-mustaqni‘ (Vol. 6). Riyadh: [n.p.] [in Arabic].
- 28) Kullari, Abu al-Hossein Zayd ibn Mohammad (n.d.). al-Jāmi‘ fī al-šarḥ al-tajrīd (Manuscript, Vol. 4). Yemen: Maktabat San'a [in Arabic].
- 29) Lihaymid, Sulaiman ibn Mohammad (n.d.). al-Durūs al-feqhīyah (Vol. 5). [n.p.] [in Arabic].
- 30) Majlesi, Mohammad Baqir (1374 SH/1995). Biḥār al-anvār al-jāmi‘ah li-durar aḳbār al-a‘immat al-aṭhār. Qom: Dar al-Kotob al-Islamiyah [in Arabic].
- 31) Marghinani, Ali ibn Abu Bakr (n.d.). al-Hidāyah šarḥ bidāyat al-mubtadī (Vol. 1). Alexandria: Dar al-Iman [in Arabic].
- 32) Masudi, Ali ibn al-Hossein (1408 AH/1987). Murūj al-ḍahab va ma‘ādin al-jawhar (Vol. 2). Beirut: Dar al-Qalam [in Arabic].
- 33) Maturidi, Abu Mansur Mohammad ibn Mahmud (1426 AH/2005). Tafsīr al-Māturīdī (Majdi Baslum, Ed.) (Vol. 6). Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah [in Arabic].
- 34) Mawardi, Ali ibn Mohammad (1407 AH/1986). Qitāl ahl al-baḡy min al-Ḥāwī al-kabīr (Ibrahim ibn Ali Sandoqchi, Ed.). Cairo: [n.p.] [in Arabic].
- 35) Minqari, Nasr ibn Muzahim (1375 SH/1996). Vaq‘at Šiffin [Battle of Siffin] (Abd al-Salam Harun, Annotator; Parviz Atabaki, Trans.). Tehran: Islamic Revolution Education [in Persian].
- 36) Miskawayh, Abu Ali (1366 SH/1987). Tajārib al-umam va ta‘āqub al-himam (Abu al-Qasim Emami, Annotator). Tehran: Soroush [in Arabic].
- 37) Montazeri, Hosseinali (1411 AH/1990). Dirāsāt fī velāyat al-faqīh va feqh al-dawlah al-Eslāmiyah [Studies on the Guardianship of the Jurist and the Jurisprudence of the Islamic State] (Mahmoud Salavati, Trans.). Qom: Dar al-Fikr [in Persian].

- 38) Mufid, Mohammad ibn Nu'man (n.d.). al-Jamal, al-nuṣrah li-sayyid al-‘itrah. Najaf: Al-Haydariyah Press [in Arabic].
- 39) Nafs Zakiyah, Mohammad ibn Abdallah ibn Hasan (1438 AH/2016). (Jamal al-Shami, Annotator). Yemen: [n.p.] [in Arabic].
- 40) Najafi, Mohammad Hasan (1371 AH/1951). Javāhir al-kalām (Vol. 21). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah [in Arabic].
- 41) Nuwayri, Shihab al-Din Ahmad (n.d.). Nihāyat al-arab fī funūn al-adab (Vol. 5). Egypt: Al-Mu'assasat al-Misriyah al-Ammah [in Arabic].
- 42) Qa'edan, Asghar (1392 SH/2013). Mabānī-ye Hoqūq-e Jang dar Sīreh va Goftār-e Emām ‘Alī (‘Alayh al-Salām) [Foundations of the Law of War in the Conduct and Speech of Imam Ali (PBUH)]. Moṭāla‘āt-e Rāhboardī-ye Basij [Strategic Studies of Basij], No. 58 [in Persian].
- 43) Qa'edan, Asghar, Sharifi Tarazkouhi, Hossein, & Baqeri, Somayeh (1393 SH/2014). Qavā'id-e Hoqūq-e Jang dar Andīseh-ye Foqahā-ye Šī‘eh va Moqāyeseh-ye Ān bā Qavānīn-e Hoqūq-e Bašardūstāneh dar ‘Aṣr-e Ḥāẓer [Rules of the Law of War in the Thought of Shi'a Jurists and Its Comparison with Contemporary Humanitarian Law]. Feqh va Mabānī-ye Hoqūq, Dānešgāh-e Tehrān [Jurisprudence and Principles of Law, University of Tehran], No. 2 [in Persian].
- 44) Qari al-Harawi, Nur al-Din Abu al-Hasan Ali (1418 AH/1997). Fath bāb al-‘ināyah bi-šarḥ al-Nuqāyah (Mohammad Nizar Tamim, Ed.) (Vol. 3). Beirut: Dar al-Arqam [in Arabic].
- 45) Quduri al-Baghdadi al-Hanafi, Abu al-Hossein Ahmad (1443 AH/2021). Šarḥ muḳtaṣar al-Karḳī (Abdullah Nazir Ahmad, Ed.) (Vol. 9). Kuwait: Dar Asfar [in Arabic].
- 46) Saduq, Abi Jafar Mohammad ibn Ali ibn Babawayh (n.d.). ‘Ilal al-šarāyi‘ (Vol. 2). Qom: Maktabat al-Dari [in Arabic].
- 47) Sarakhsi, Mohammad ibn Ahmad (1414 AH/1993). al-Mabsūṭ. Beirut: Dar al-Ma'rifah al-Tab'ah [in Arabic].
- 48) Sarakhsi, Mohammad ibn Ahmad (1971). Šarḥ ketāb al-siyar al-kabīr (Salah al-Din Munajjid, Ed.) (Vol. 10). Cairo: Institute of Manuscripts at the Arab League [in Arabic].
- 49) Shafi'i, Mohammad ibn Idris (n.d.). al-Umm (Vol. 4). Beirut: Dar al-Ma'rifah [in Arabic].
- 50) Shahid-e Sani, Zain al-Din Ali (1386 AH/1966). al-Rawḍat al-bahīyah fī šarḥ al-Lum‘at al-Damashqīyah (Mohammad Kalantar, Ed.) (Vol. 7). Tehran: [n.p.] [in Arabic].
- 51) Shahrudi, Mahmoud (1382 AH/1962). Feqh-e Eslāmī bar Maḍhab-e Ahl-e Bayt (‘Alayhem al-Salām) [Islamic Jurisprudence According to the Ahl al-Bayt School] (Vol. 2). Qom: Encyclopaedia of Islamic Jurisprudence Institute [in Persian].
- 52) Shaybani, Mohammad ibn Hasan (1400 SH/2021). Ketāb al-siyar va al-ḳarāj va al-‘uṣr [Book of Siyar, Land Tax, and Tithe] (Majid Khadduri, Ed.; Asghar Qa'edan, Trans.). Tehran: Esmaeil Tabar [in Persian].

- 53) Siyuri Hilli, Miqdad ibn Abdallah (1380 SH/2001). Kanz al-‘irfān fī feqh al-Qur’ān (Vol. 1). Qom: Navid-e Eslam [in Arabic].
- 54) Tabari, Abu Jafar Mohammad ibn Jarir (1879). Tārīk al-umam va al-mulūk. Beirut: Al-A’lami Foundation for Publications [in Arabic].
- 55) Tarihi, Fakhr al-Din ibn Mohammad (1375 SH/1996). Majma’ al-baḥrayn (Ahmad Hosseini Eshkevari, Ed.). Tehran: Mortazavi [in Arabic].
- 56) Tusi, Abu Jafar Mohammad ibn al-Hasan (1387 AH/1967). al-Kilāf (Vol. 5). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 57) Tusi, Abu Jafar Mohammad ibn al-Hasan (1422 AH/2001). al-Mabsūṭ fī feqh al-Emāmiyah (Vols. 3, 5, 6 & 7). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 58) Tusi, Abu Jafar Mohammad ibn al-Hasan (n.d.). al-Nihāyah fī al-mujarrad al-feqh va al-foqahā’ (Mohammad Baqir Sabzawari, Annotator). Tehran: University of Tehran [in Arabic].
- 59) Yaqubi, Ibn Wadih al-Akhbari (1368 SH/1989). Tārīk-e Ya’qūbī [History of Ya’qubi] (Abd al-Mohammad Ayati, Trans.). Tehran: Elmi-Farhangi [in Persian].
- 60) Zayd ibn Ali (n.d.). al-Musnad. Beirut: Dar Maktabat al-Hayat [in Arabic].

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی